

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНЦІВ І ПЕРСПЕКТИВИ ЕФЕКТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Анотація. Розглядаються культурні підстави становлення та стійкості демократичних режимів, зокрема, український досвід ціннісних трансформацій напрямі культурного порядку справжнього народовладдя. Порівнюється значущість демократії та бачення її ключових аспектів серед населення європейських країн та жителів України, а також ціннісні профілі учасників Майдану, українців в цілому та європейців.

Ключові слова: культура, ціннісні трансформації, модернізація, соціально-політичні орієнтації.

Аннотация. Рассматриваются культурные основания становления и устойчивости демократических режимов, в частности украинский опыт ценностных трансформаций в направлении культурного порядка подлинного народовластия. Сопоставляется значимость демократии и видение ее ключевых аспектов среди населения европейских стран и жителей Украины, а также ценностные профили участников Майдана, украинцев в целом и европейцев.

Ключевые слова: культура, ценностные трансформации, модернизация, социально-политические ориентации.

Summary. Despite the formal presence in Ukraine basic attributes of a democratic regime, the quality of the functioning of these institutions makes it hard to talk about real democracy. Today, theoretical study of the conditions establishing stable democratic regimes the study of cultural factors such as values change. This value orientation of the majority set mode of operation of political institutions and play a key role in the establishment and stabilization of democratic institutions. Experience democratization of Ukraine

За 23 роки незалежності Україні як проекту демократичної держави так і не судилося реалізуватися. Незважаючи на формальну наявність основних атрибутів демократичного режиму — конституційно закріплених вільних і справедливих виборів, гарантій дотримання громадянських і політичних прав, незалежних медіа, — якість функціонування цих інституцій не дає підстав говорити про реальну демократію. Експерти визначають status quo як “неліберальну/ електоральну/ або неповну” демократію, суть якої полягає лише в декларативній прихильності до принципів народовладдя. (у повсякденній практиці громадянських прав і свобод дотримуються лише частково або не дотримуються взагалі, а ефективність демократичних інститутів зводиться до нуля діями корумпованих еліт, які не дотримуються принципу верховенства закону).

shows difficult and unstable values of transformation toward cultural order genuine democracy. Among the factors that determined the nature of value dynamics in the post-Soviet period, it is possible to point out the most essential: 1) deep systemic crisis that accompanied the collapse of the Empire actualized the need for economic and physical security, heightened sense of insecurity among Ukrainian emphasizes the values of survival. 2) Firmly rooted paternalistic hui installation. Paternalism Soviet model for society “demobilized”: alienated from each other individuals with out social and political subjectivity. 3) Social isolation was reinforced full control of the state for the public sector. All the social space between primary groups and macro-level controlled by state institutions and any public discourse unfolded in unison with the official ideology. 4) under development of civil society and, consequently, civic values also become another source of low potential democratic society. Although the effects of the Soviet legacy continues its painful, values are shifted Ukrainian confidently in the direction of emancipation, self-expression, solidarity and civic responsibility. The basis for this conclusion is not only formed an active minority carriers revolutionary values (participants Mайдан). Already, we can say that this category passion arians contributed to the development of alternative future collective projects, involving in its or bit more passive social categories. Strong internal and external challenges stimulate the development of civic identity, consolidating the nation and successful experience of mass protests against the “insensitive” state structures, arbitrary bureaucracy and corruption that led to the overthrow of the regime settles into routine.

Key words: culture, values transformation, modernization, social and political orientation.

Більше того, за останні 4 роки позиції України в рейтингах розвитку політичних систем, які об'єднуються авторитетними міжнародними організаціями, суттєво змінилися. Так, індекс свободи “Freedom House” знизився в Україні з 2,5 бала (2009 рік) до 3,5 бала (2013 рік). Індекс громадянських свобод опустився з 2 до 3 балів, а політичних прав упав з 3 до 4¹. Згідно з індексом демократії “Economist Intelligence Unit”², у 2012 році Україна перемістилась з категорії країн з “неповноцінною демократією” (з індексом 6,94), в якій перебувала в 2006–2008 роках, до групи країн “гібридних режимів” (індекс 5,91) і опустилась з 52 місця на 80-е серед 167 країн.

Передумови становлення демократичних режимів та їх стійкість належать до кола питань, які найбільш глибоко вивчають у соціальних на-

уках. Більшість теоретиків привертають увагу до того факту, що ймовірність закріплення демократії зростає, якщо рівень соціально-економічного розвитку країни вищий, а соціальна нерівність у ній не надто значна й не сягає драматичного рівня [3; 6; 9; 10]. Прагнучи розкрити каузальні механізми зв'язку модернізації з демократичним ладом, Р. Інглгарт і К. Вельцель запропонували ідею про принципову значущість культурних факторів у встановленні та стабілізації демократичних інститутів [4]. Економічний розвиток змінює соціальні умови життя і формує нові практики, сприяючи трансформації базових життєвих цінностей людей і тим самим створюючи умови для формування політичної культури, що живить демократію. Більше того, саме ціннісні орієнтації більшості населення задають режим функціонування політичних інститутів, справляючи тиск на еліти й підвищуючи їхню "чутливість". Без сформованого від громадян запиту встановлення ефективної демократії на системному рівні залишиться утопією. Сьогодні дослідження ціннісних трансформацій та їх детермінант утворює найбільш загальну рамку розгляду факторів формування ефективних демократій.

Культурні передумови демократії. На думку Р. Інглгарта і Х. Вельцеля, модернізація задає вектор переходу від цінностей виживання до цінностей самореалізації, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал. Оскільки соціально-економічний розвиток посилює матеріальну, інтелектуальну й соціальну незалежність людей, він породжує в них відчуття життєвої захищеності й автономії. "Зростає відчуття незалежності спонукає людей надавати пріоритетного значення гуманістичним цінностям самовираження, що утверджують емансипацію людини, примат свободи над дисципліною, розмаїття над відповідністю нормі, незалежності над владою" [4, 24]. Окрім визнання легітимності демократичного ладу та його інститутів, установа стійкої та ефективної демократії безпосередньо корелює з постматеріалістичними цінностями (воління свободи й самовираження на протигагу матеріальній стабільності й фізичній захищеності), високою довірою до людей, толерантністю до чужої думки та способу життя, суб'єктивним благополуччям (високою самооцінкою особистого рівня щастя). На основі цих цінностей формується комплементарна громадянська культура, що стимулює формування асоціацій

і розширення горизонтальних соціальних зв'язків, надає значущості політичній участі. Щодо останнього, йдеться не так про електоральну активність, як про спонтанні й конкретні протиелітні акції.

Досвід демократизації України свідчить про непрості й нестійкі ціннісні трансформації в напрямі культурного порядку справжнього народовладдя. Серед факторів, які визначили характер ціннісної динаміки в пострадянській період, можна вирізнити три, на нашу думку, найсуттєвіші:

1. По-перше, розпад Імперії супроводжувався глибокою економічною кризою. На фоні інфляції й товарного дефіциту реальні доходи населення знизились більш ніж у 2 рази. А зростання злочинності, на тлі кризи правоохоронної системи, актуалізувало потребу не тільки в економічній, а й у фізичній безпеці. Відчуття незахищеності підсилювало акцент на цінностях виживання, що, безперечно, справило негативний вплив на демократизацію в Україні. Згідно з даними проекту World Values Survey (WVS), найзначніша частка "матеріалістів" (осіб, орієнтованих на фізичну й економічну безпеку) в Україні спостерігалась у 1996 р. (54,2%). За період економічного зростання (з 2003 по 2008 р.) вона трохи зменшилась і становила в 2006 р. уже 43,8%. Криза 2008 р., судячи з результатів, не зумовила повернення до цінностей виживання, проте загальмувала дрейф у напрямі постматеріалістичних орієнтацій: частка матеріалістів у 2011 р. становила 46,2%.

Потрібно зазначити, що в європейських країнах з ефективною демократією частка "матеріалістів" не перевищує 30% дорослого населення. Так, наприклад, у Німеччині в 2011 р. вона становила 20,0%; у Польщі — 24,7%. Водночас частка громадян, орієнтованих на цінності самовираження і якість життя, суттєво перевищує частку постматеріалістів серед українців. У Німеччині та Польщі ця категорія становить 22,9% і 7,4% відповідно.

Болісні трансформації перехідного періоду наклали відбиток і на характер соціальних зв'язків. Критичні загрози спонукають людей шукати підтримку в рамках тісно пов'язаних груп, найчастіше родинних. Міцні холістичні зв'язки, сформовані в таких асоціаціях, працюють на шкоду солідарності й довіри до людей загалом [8]. Очевидно, що такий тип соціального капіталу звужує радіус суспільної кооперації й гальмує розвиток громадянського співробітництва, на яких ґрунтується демократизація.

2. Ще одним фактором, який суттєво вплинув на темп і характер ціннісних змишень у пострадянській Україні, є глибоко вкорінений патерналізм. Настановлення, згідно з яким держава має взяти на себе цілковиту відповідальність за якість і рівень життя громадян (забезпечити стабільну зайнятість і доходи, здобуття освіти та ін.), не вимагаючи від них ініціативи й самостійності, виявилось доволі стійким. Суть не лише в тому, що держава, яка стала на шлях ліберально-демократичних і ринкових реформ, не в стані підтримувати відповідність таким завищеним очікуванням. Патерналізм радянського зразка сформував суспільство “демобілізованих”: відчужених один від одного індивідів, позбавлених соціальної та політичної суб’єктності [2].

3. Тенденції соціальної ізоляції підсилювались повним контролем держави за публічною сферою. Громадські організації лише формально вважались добровільними асоціаціями громадян, які вільно обирають мету і стратегії їх реалізації. Увесь соціальний простір між первинними групами і макросоціальним рівнем контролювався державними інститутами, а будь-який публічний дискурс розгортався в унісон з офіційною ідеологією. За таких умов неможливо було набути досвід вільної громадянської участі, суспільної солідарності й кооперації. Нерозвинутість інститутів громадянського суспільства і, як наслідок, громадянських цінностей стала ще однією причиною низького демократичного потенціалу суспільства. Хоча ефекти радянського спадку й даються взнаки, ціннісні орієнтації українців упевнено зміщуються в напрямі, про який так полюбає говорити Р. Інглгарт: емансипації, самовираження, солідарності й громадянської відповідальності [4]. Це підтверджено результатами компаративістських досліджень, які дають змогу не лише простежити динаміку в рамках однієї країни, а й порівняти ціннісні показники й поведінкові аспекти громадянської культури в різних країнах.

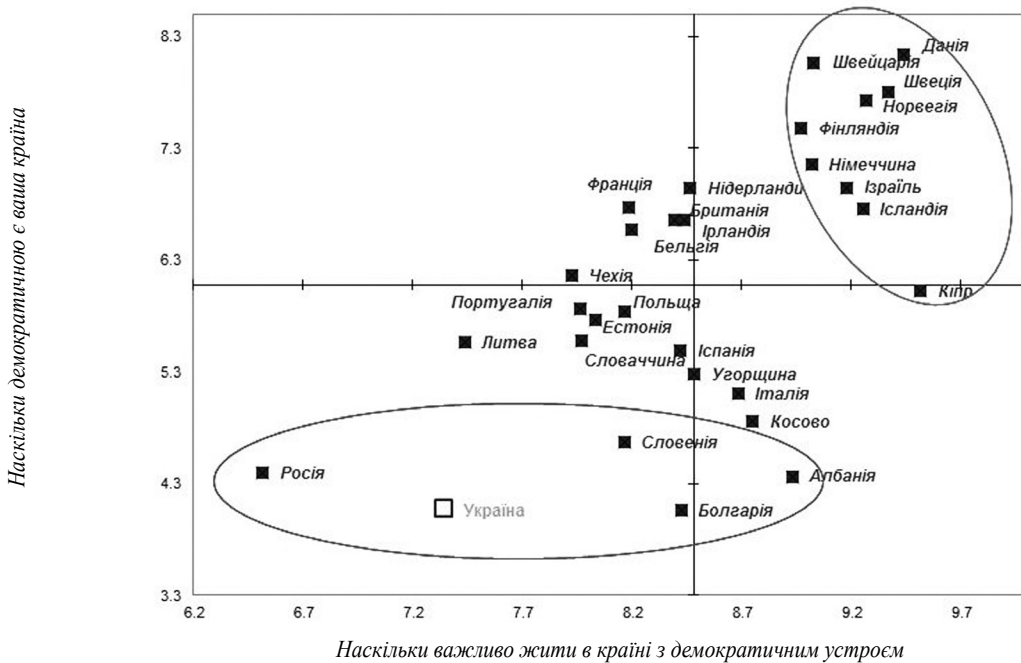
Демократія як цінність. Україна. Незважаючи на всі колізії української демократизації, легітимність демократичного ладу серед українців залишається незмінно високою. Згідно з результатами 6 хвили (2013 р.) міжнародного моніторингу ESS (European Social Survey), середній бал оцінки значущості демократії серед усіх українців становив 7,3 бала (за шкалою від 0 до 10, де 0 — зовсім не важливо, 10 — надзвичайно важливо). Заслугують на увагу регіональні відмінності. Жити в країні

з демократичним режимом найважливіше для населення західних (7,8 бала) і центральних областей (7,8 бала). У південному регіоні, а також на Сході (Харківська та Дніпропетровська обл.) цей показник становив по 7,4 бала, тоді як на Донбасі (Донецька та Луганська обл.) значущість демократії виявилась найнижчою — 5,8 бала. Хоча й можна стверджувати про прихильність українців до демократичних ідеалів, рівень важливості життя в державі з ефективною демократією для них істотно нижчий, ніж для більшості європейців. Винятком є тільки росіяни: тут прихильність до демократичного ладу найнижча серед усіх європейських країн, що брали участь у проекті (6,2 бала). До категорії країн, у яких цінність демократії є найвищою, потрапили Кіпр (9,5), Данія (9,4), Швеція (9,4), Норвегія (9,3), Ісландія (9,3), Ізраїль (9,2), Швейцарія (9,0), Німеччина (9,0) та Фінляндія (9,0). Власне, й оцінка демократичності цих країн серед їх громадян є найвищою. Що стосується України, то тут рівень оцінки якості демократії один з найнижчих у Європі (4,8 бала за шкалою від 0 до 10, де 0 — зовсім не демократична, 10 — цілком демократична). Нижче рівень розвитку демократичних інститутів своєї країни оцінили лише громадяни Болгарії (4,6).

За даними шостої хвили (2013 р.) міжнародного моніторингу ESS найвагомішою для українців характеристикою демократичного устрою є верховенство права. Рівність усіх перед законом і здатність судів зупинити дії влади, якщо вона перевищує свої повноваження, здобули найвищий середній бал оцінки (9,3 і 9,2 бала відповідно, за шкалою від 0 до 10, де 0 — зовсім не важливо для демократії, 10 — надзвичайно важливо для демократії). Захист громадян від бідності й скорочення матеріальної нерівності, на думку українців, також є суттєвими характеристиками реальної демократії (відповідно 9,2 і 9,0). До важливих критеріїв віднесли також прозорість дій влади (влада роз’яснює свої дії виборцям — 9,0), чесні та вільні вибори (9,0) і можливість доступу до інформації, яка дає змогу оцінити дії влади (9,0). Характерно, що реалізацію найбільш значущих критеріїв народо-владдя громадяни оцінюють вкрай низько. До зони дефіцитів української демократії потрапляють верховенство права і здатність державних інститутів убезпечити громадян від бідності й знизити рівень матеріальної диференціації. Оцінка міри втілення цих інституційних рішень не перевищує 2 балів

Важливість демократії vs. рівень демократії в країні

Координати країни по осі *X* — середнє значення важливості жити в країні з демократичним устроєм; по осі *Y* — середнє значення оцінок фактичного рівня демократії в країні

(за шкалою від 0 до 10, де 0 — зовсім не відповідає тому, що відбувається сьогодні в Україні, 10 — цілком відповідає тому, що відбувається сьогодні в Україні). Значний розрив між очікуваннями та фактичністю спостерігається і в оцінках українцями чесності проведення національних виборів (важливість — 9,0; оцінка стану справ — 3,3) і прозорості дій влади (важливість — 9,0; оцінка стану справ — 2,9). Оцінки виборців ставлять найточніший діагноз українській демократії: залежність від влади та корумпованість судової системи, непрозорість дій влади й відсутність можливості впливати на її рішення, недостатній рівень соціального захисту населення, вибори, далекі від ідеалу чесного та вільного волевиявлення. Єдине, що наявне у вітчизняному політичному просторі з набору атрибутів демократії, — це свобода слова: можливість вільно обговорювати політику й висловлювати свої погляди. Однак ці аспекти демократичного ладу поступаються за важливістю усім іншим.

Чи існують відмінності в оцінках важливості критеріїв демократичного ладу між українцями та європейцями? Проведений факторний аналіз дозволив визначити приховані змінні, на яких ґрунтується значущість тих чи тих аспектів демократії. В обох випадках усі атрибути демократії поділились

на три фактори. (Якість одержаних моделей достатньо висока. Відсоток поясненої дисперсії для України становив 64%, для європейських країн — 61%). Латентні змінні, що визначають ключові аспекти демократичного режиму серед українців, можна позначити як: 1) боротьба з бідністю й забезпечення соціальної справедливості за рахунок рівності всіх перед законом; 2) незалежна публічна сфера, яка допускає вільну суспільну дискусію із значущих питань і критику влади; 3) підконтрольність влади народу та індивідуальні свободи. Для громадян розвинутих демократій сутність народовладдя виявилась трохи відмінною від думки українців. Перший фактор, окрім незалежної та справедливої судової системи, охоплює центральну ліберальну цінність індивідуальної свободи, а боротьба з бідністю менш актуальна. Третій за значущістю комплекс характеристик демократичного ладу — вільне обговорення рішень влади в публічній сфері.

Акцент українців на егалітаристських цінностях обґрунтовується здебільшого поточною соціально-економічною ситуацією: низьким рівнем життя і недостатньою соціальною захищеністю населення, а також зростанням матеріальної диференціації. Не останнє значення у відтворенні таких орієнтацій має і колективна пам'ять про формальні соціальні

гарантії, що існували за соціалістичної системи.

Ціннісні преференції учасників Майдану. Масові протести наприкінці 2013 і на початку 2014 р. продемонстрували безпрецедентний рівень політичної мобілізації населення за всі роки незалежності України. Їх наслідки виявились драматичними й непередбачуваними, а причини ще довго будуть приводом для різних академічних рефлексій. Чи можна вже сьогодні говорити про сформовану критичну масу носіїв “культури участі”, про існування тієї активної меншості, яка стане рушійною силою формування громадянськості в Україні? Дослідження цінностей учасників київського Майдану дає підстави обґрунтовано говорити про таку перспективу⁵. У процесі опитування застосовувалась методика авторитетного ізраїльського вченого Ш. Шварца, яка передбачає вимірювання

терес до контролю над людьми й ресурсами (влада/багатство), а також прагнення дотримуватися соціальних конвенцій, не порушувати встановлених норм (конформність) учасникам протестів не властиві зовсім. Порівняно з українцями загалом, вони менше схильні дотримуватися традиції, тоді як інтерес до нового досвіду й життєвих викликів проявлено набагато виразніше. Порівняння ціннісного портрету українців і мешканців європейських країн видається цікавим у контексті розмірковувань про дрейф України в напрямі “європейських цінностей”. Середній європейець значно більшою мірою, ніж українець, орієнтований на піклування про близьких (доброзичливість), природу і людей в цілому (універсалізм), він не прагне до контролю над ситуацією і людьми за рахунок використання багатства чи авторитету, більш самостійний і менш

Таблиця 1

Латентні змінні*	Україна	Європейські країни
I фактор	Боротьба з бідністю + верховенство права	Індивідуальні свободи+ верховенство права
II фактор	Незалежна публічна сфера (вільна критика влади)	Боротьба з бідністю
III фактор	Народовладдя+ індивідуальні свободи	Незалежна публічна сфера (вільна критика влади)

* Фактори представлено в порядку спадання значущості. Пояснена частка дисперсії факторів становить для України: I фактор — 33%, II фактор — 19%, III фактор — 12%; для Європи: I фактор — 33%, II фактор — 17%, III фактор — 11%.

10 латентних мотиваційних типів цінностей [7; 11]. Ця техніка також залучена в інструмент міжнародного дослідницького проекту ESS (European Social Survey), що дає можливість порівняти базові цінності українців і мешканців 28 європейських країн з орієнтаціями активних громадян, які вийшли на центральну площу Києва в грудні 2013 р. на знак протесту проти корупції й сваволі влади.

Порівняймо для початку цінності населення України в цілому і учасників Майдану. В ієрархії ціннісних преференцій середнього українця перше місце посідає безпека, за нею — доброзичливість і універсалізм (цінність соціальної рівності, благополуччя усіх людей, захисту природи). Активісти протестних акцій демонструють інший ціннісний профіль: консервативна орієнтація на безпеку посідає лише четверту позицію за домінування універсалізму, доброзичливості й самостійності. Крім того, орієнтація на високий соціальний статус, ін-

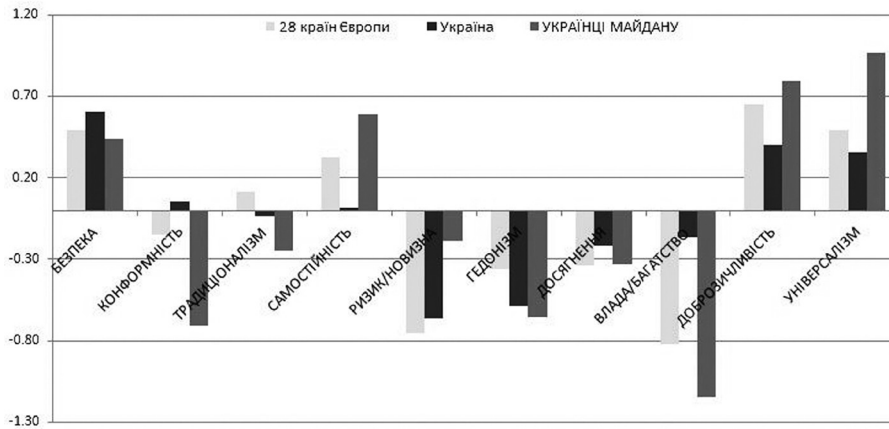
занепокосний проблемами безпеки. Утім, такі узагальнення, хоча й схоплюють центральну тенденцію, не є показовими — базові життєві орієнтації мешканців Європи доволі неоднорідні.

Ціннісні відмінності між населенням європейських країн докладніше представлено на карті нижче. По горизонтальній осі розміщено держави відповідно до вираженості цінностей: відкритість до змін і консервативних орієнтацій — Збереження. Вертикальна вісь визначає позицію країни за шкалою від альтруїзму (Піклування про людей і природу) до егоїзму (Самоствердження). На ціннісному ландшафті Європи Україну характеризує висока значущість цінностей збереження — соціальної стабільності, конформності й традиціоналізму — на шкоду відкритості до змін, а також більше виражена орієнтація на самоствердження, ніж на альтруїстичне піклування про інших людей і природу.

А от ціннісний профіль учасників Майдану має

Базові цінності учасників Майдану у порівнянні з цінностями населення України в цілому та 28 європейських країн

Середні значення ціннісних індексів за даними шостої хвилі ESS (2013 р.) та дослідження учасників Євромайдану Ініціативної групи соціологів (7–8 грудня 2013 р.)

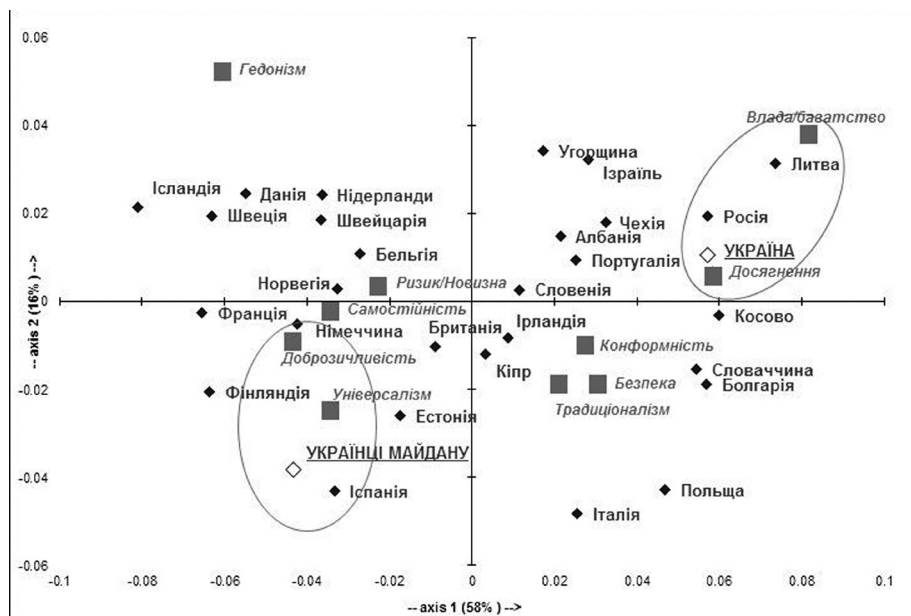
доволі радикальний вигляд навіть порівняно з життєвими орієнтаціями населення старих демократій — Франції, Німеччини, Великої Британії. Учасники акцій протестів у Києві на ціннісній карті посідають фактично крайню позицію на полюсах обох постматеріалістичних цінностей — Піклування про людей і природу та Відкритість до змін. Альтруїзм, турбота про загальне добро, орієнтація на рівність і взаємодопомогу, толерантність, готов-

ність до змін і відкритість до викликів долі — так можна схарактеризувати типового українського революціонера. І саме в таких ціннісних координатах більшість теоретиків визначає ідеальний тип громадянської культури, комплементарний до стійкої демократії.

Не хочеться вірити, що революція “гідності”, як і попередня “помаранчева”, буде мати лише меморіальне значення: збережеться у соціальній пам’яті

Розміщення європейських країн у ціннісній системі координат:

“Відкритість до змін — Збереження” vs. “Піклування про людей та природу — Самоствердження”

як унікальний досвід суспільно-політичної мобілізації й нових форм громадянської активності. Втім, накладаючи на нинішній контекст лекала минулого, можна стверджувати, що найнадійнішим показником розвитку громадянського суспільства є поширеність серед населення етосу громадянськості, а не його політичні або ідеологічні маніфестації у публічній сфері. Попри деякі успіхи в демократизації країни та очевидні зміщення у ціннісних орієнтаціях українців після революційних подій 2004 р., цим тенденціям не судилося стати визначальними та стабільними, а проекти формування політичної нації та етнокультурної ідентичності так і не були здійснені. Як, власне, і питання стратегічного цивілізаційного вибору розвитку країни.

Сьогодні наше бачення майбутнього більш оптимістичне та обнадійливе. Підставою для такого висновку є не лише сформована активна меншість носіїв революційних цінностей. Уже зараз

можна говорити про те, що ця категорія пасіонаріїв долучилась до розробки колективних проектів альтернативного майбутнього, залучаючи у свою орбіту більш пасивні соціальні категорії. Потужні внутрішні й зовнішні виклики стимулюють формування громадянської ідентичності, консолідуючи націю, а успішний досвід масових протестів проти “нечутливих” державних структур, сваволі бюрократії та корупції, який привів до повалення режиму, осідає у повсякденних практиках. У українській революції своя логіка й темпоральність: розпочавши рух до свого здійснення повільно й майже на-впосацки, вона формує структури, які подеколи видаються ситуативними й фантомними, використовує тактики, здавалося, приречені на провал. І всі рефлексії з цього приводу, що використовують традиційні ідентифікації та опозиції, виявляються безсилими. Лише час розставить усі акценти в незавершеному проекті “Україна”.

Примітки:

¹Індекс свободи “Freedom House” оцінює політичні права та громадянські свободи в країнах світу й щороку обраховується на підставі 505 джерел з 10 незалежних організацій. Відповідно до результатів, країнам надається рейтинг від 1 до 7. Залежно від значення показника, держави умовно поділяються на “вільні” (від 1 до 2,5 бала), “частково вільні” (від 3 до 5 балів) і “невільні” (від 5,5 до 7 балів).

²Індекс “Economist Intelligence Unit” вимірюється на підставі даних масових опитувань і експертних оцінок. Його значення розподіляються від 0 до 10 і групують країни за 4-ма категоріями: “повноцінні демократії” (від 8 до 10 балів); “неповноцінні демократії” (від 6 до 7,9 бала); “гібридні режими” (від 4 до 5,9 бала) і авторитарні режими (від 0 до 3,9 бала).

³Підставу для таких висновків дають п'ять хвиль емпіричних соціологічних досліджень, здійснених під керівництвом Р. Інглгарта в рамках дослідницьких проектів World Values Survey (WVS) European Values Survey (EVS) з 1981 року в більш ніж 80 країнах.

⁴Частки респондентів, які декларують матеріалістичні/ постматеріалістичні цінності, не завжди тотожні в різних дослідницьких проектах, проте загальна тенденція зменшення частки матеріалістів в Україні зберігається.

⁵Проект було реалізовано Ініціативною групою соціологів 7–8 грудня 2013 р. За репрезентативною вибіркою опитано 433 учасники акції протесту на київському Майдані Незалежності.

Література:

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд; С. Верба; пер. с англ. Е. Генделя. – М.: Мысль, 2014 — 500 с.
2. Внук-Липинський Э. Социология публичной жизни / Эдмунд Внук-Липинський; пер. с польск. Е. Г. Генделя. – М.: Мысль, 2012. – 536 с.
3. Даль Р. Демократия и её критики / Р. Даль; пер. с англ. под ред. М. В. Ильина. – М.: РОССПЭН, 2003. — 576 с.
4. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
5. Ингларт Р. Культура и демократия// Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Р. Ингларт; под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – С. 106–128.
6. Липсет С. М. Некоторые социальные предпосылки демократии: Экономическое развитие и политическая легитимность / С. М. Липсет // Концепция модернизации в зарубежной социально-политической теории 1950—1960 гг.: сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-

информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии. Отд. политической науки / сост. и пер. Николаев В. Г. – М., 2012. – С. 35–86.

7. Магун В. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами / Магун В., Руднев М. //Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАНУ; ХНУ им. В. Н. Каразина, 2007. — 274 с.

8. Патнам Роберт Д. та ін.Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії. / Р. Д. Патнам разом з Р.Леонарді та Р. Й. Нанетті; пер. з англ. В. Ющенко. – К.: “Основи”, 2001. — 302 с.

9. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пшеворский А.; пер. с англ. / под ред. проф. Бажанова В. А. — М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. — 320 с.

10. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. — М.: РОССПЭН, 2003. — 368 с.

11. Schwartz Shalom H. A Theory of Cultural Value Orientations: Explanation and Applications / Schwartz Shalom H. // Comparative Sociology. – Volume 5. Issue 2–3. – 2006. – P. 137–182.